

Szolláth Dávid

„Kelet-Közép-Európát kellene megfogalmaznunk prózában.”

Mészöly Miklós nyolcvanas évekbeli esszéiről

Thomka Beátának szeretettel

(A térség szerepe Mészölynél)

Mészölynél Közép-Európa megírásának története az állandó formakeresés története. A *Volt egyszer egy Közép-Európa* (1989) című elbeszéléskötet ennek a több évtizedes poétikai alakulásnak a foglalata. A formakeresések egyik tanulsága az, hogy az ezredvégen nem integrálható egységes nagyepikai formába az a kultúrtörténeti képződmény, amelyet Közép-Európának nevezünk. A lekerekített elbeszélőformák rögzített nézőpontjaik és műfaji konvencióik révén óhatatlanul ideologikusak. A zárt formák kedveznek a műélvezet klasszikus gyakorlatainak és olvasásmódjainak, de alkalmatlanná váltak például a nyelvi, kulturális heterogenitás összetettebb képleteinek megjelenítésére. A térség kulturális emlékezetének fikcionalizálása a töredékes formákban, a szövegváltozatokban, dokumentáris és imaginárius rétegek keverésében, mozaikos, mellérendelő és metaforikus szerkezetekben valósítható meg. Ez akár a térségben oly gyakori történelmi tapasztalat poétikai pendant-jaként is értékelhető. Miért várjunk lineáris történelmi elbeszélést ott, ahol a történelem évszázadok óta nem tapasztalható meg generációkat összefűző linearitásként? Thomka Beátát idézve: lemaradások, visszaesések, üldöztetések, fenyegetettségek, késések „ritmikája” jellemzi a térségi időtapasztalatot. „Ha van a sokat vitatott, sokféleképpen értelmezett Közép-Európa-fogalomnak valamiféle meghatározó, a térbelit belülről kitöltő jelentése, az többek között a nyugat-európai civilizációk folyamatosságával szembeni állandó megszakítottság, diszkontinuitás.” (Thomka, 1994, 82.) A hagyományos elbeszélésmódok felbomlása, vagy Lukácsal szólva, az extenzív totalitás epikai formájának hiteltelenné válása Mészölynél olyan prózatörténeti fejlemény, amely a közép-európai irodalmi hagyomány és kulturális emlékezet formába öntésének tapasztalata. Mészölynél a közép-európaiság hasonlóan fontos értelmező keret, mint a magyarság vagy a tágabb értelemben vett európaiság. A dezideologizált látásmód mellett e másik két távlat meglétének köszönhető, hogy a „térségiség” Mészöly esetében nem provincializmust jelent.

E régió két kultúr-földrajzi köre rajzolódik ki Mészöly műveiben. Az egyik, a szűkebb pátria, a családtörténeti legendárium bensőségeiből: a Dél-Dunántúl, amelyet véletlenül sem valamiféle nemzeti öntudatból nevez Mészöly Pannóniának, hanem, a késő-római világ, például a hajdan erre is megforduló Marcus Aurelius iránti nosztalgia miatt. (Márton, 2007, 51) A másik, a tágasabb egység Közép-Európa, mint közös történelmi emlékezet, legendakör, mint tipikus mentalitások otthonossága, mint „közérzet és térítő” (Thomka, 2004, 81). A térség eme két körét szemlélteti a Mészöly által a korábbi írásaiból (részben ugyanazokból), újraválogatott két kötet a *Volt egyszer egy Közép-Európa* és az *Én Pannóniám*. (Mészöly, 1991, 5.; Thomka, 2004, 81.; Kelemen, 2006, 539.)

(A Közép-Európa-gondolat mint ellenzéki hagyomány)

Mészölyt nemcsak prózairóként foglalkoztatták a közép-európai kérdések, hanem esszéistaként is. Közép-Európáról gondolkodni, közép-európai párbeszédet folytatni általában ellenzéki magatartásnak számított Magyarországon. Közismert, hogy a magyar hivatalosság képviselői az úgynevezett történelmi Magyarország utolsó évtizedeiben szociáldarwinista vagy más érvek alapján, de általában úgy gondolták, hogy egyedül a magyar nemzetnek van államalkotó képessége a Kárpát-medencében, és ez jogosítja fel a magyarságot hegemon szerepére. Ez a fensőbbiségtudat, amely részben talán a Béccsel szembeni kisebbségi érzésekből is táplálkozott, a trianoni békeszerződés után és az osztályszociális trauma következményeképpen nem hogy korrigálódott volna, hanem épp ellenkezőleg, betegessé vált. A közép-európai tájékozódás a két világháború közötti időszakra jellemző irredenta, de legalábbis revíziós közhangulatban nem lehetett más, mint ellenzéki magatartás. A hivatalosság magyar kultúrfőlnyről beszélt, miközben birodalmak oltalmát kereste. „Radamér lovagot” nevezték ki megváltónak és készültek a nagy revánsra az „oláhok”, a „rákok” és a „cselákok” felett.

A KGST és a Varsói Szerződés korában a térség tulajdonképpen nem is volt térség: egy távoli birodalom egymás mellett élő periferiái voltak Közép-Európa államai. Közép-Európa központja ekkor nem Közép-Európában volt, hanem Moszkvában. A határokon átívelő értelmiségi párbeszédet fokozottan ellenőrizték, „közös dolgaink” megvitatásának nyilvánvalóan nem voltak meg a feltételei. Ezért írhatja azt Hanák Péter, hogy „*Közép-Európa mint történeti valóság újrafelfedezése a nyolcvanas években egy szellemi szabadságharc integráns részét is alkotta*”. (Hanák, 1997, 135.) Igaz, hogy a világpolitikai realitásokat tekintve némiképp utópikus jellegű volt Közép-Európa értelmiségi „feltalálása” a hetvenes-nyolcvanas években. Mégis, az ellenzéki utópia hatékonynak bizonyult. Szűcs Jenő részben Bibó, részben a francia *Annales*-kör történetiszemlélete alapján kidolgozott korszakos munkája nehezen támadható argumentációval mutatta fel „Közép-Európát” mint évezredek történeti realitást. Itt nem pusztán a hivatalos marxista történetírás izgalmas és eretnek alternatívájáról volt szó, hanem a „keleti blokk” létjogosultságának történettudományos megkérdőjelezéséről. (Szűcs, 1983)

Mészöly közép-európai gondolkodása Ady Endre, Jászi Oszkár, József Attila, Bibó István, Szűcs Jenő közép-

európai gondolkodásának hagyományaihoz kapcsolódik. De megemlíthetjük Szabó Dezsőt (akit Mészöly „zenitorzónak” nevezett) vagy Németh Lászlót is. Úgy gondolom, hogy a közép-európai sorsközösség felismerése gondolatrendszerük ma is vállalható hagyománya.

(A kétféle irodalmi hagyomány koncepciója Mészölynél)

Mészöly a hetvenes-nyolcvanas évekbeli esszéiben kidolgozott egy sajátos magyar irodalomtörténeti koncepciót, vagy ha úgy tetszik, víziót. Mészöly szerint két nagy irodalmi hagyomány állítható egymással szembe. Az egyik egy látens, csak időnként felbukkanó, akkor viszont korszakos műveket eredményező tradíció. Az ide tartozó műveket hol ontológiai, hol egzisztencialistának nevezi. Közös jellemzőjük, hogy mélységesen tragikusak, fő kérdésük a halál: az egyén saját halálával, a nemzet halálával vagy egyenesen az emberiség halálával néznek farkasszemet. Igencsak exkluzív műcsoportról van szó, melybe olyan alkotásokat válogat be Mészöly, mint a *Halotti beszéd*, Kölcsey *Himnusa*, Vörösmarty *A vén cigánya*, *Az ember tragédiája*, néha ide sorolja Kemény Zsigmond és Krúdy egy-egy művét, Csáth Géza naplóját. Sőt, a *Madách – Beckett – Szisziphosz* című írásában még a *Bolond Istókot* is, jelezve, hogy a „lét fölötti megrendülés” művei bármely műnemhez tartozhatnak, és akár szatirikusak is lehetnek. Ugyanitt megemlíti a *Bánk bánt* is, erősítve azt a benyomásunkat, hogy a magyar nemzeti kultúra alapszövegei feltűnően nagy számban sorolódnak a „mélypont látomásaival” szemben „a remény magasabbrendűségét” szembehehelyező művek körébe.

A magyar irodalom e klasszikusai¹ Mészöly íásaiban leginkább Camus Szisziphoszához hasonlítanak, akik a pusztulás hiábavalósága, a történelmi katasztrófák ellenére vagy pedig az öngyilkosság megváltással csábító kísértetei ellenére teljes abszurditásukban vállalják az élet továbbélését, a magyar, illetve közép-európai díszletek között. Az irodalomtörténeti esszék főszereplői emellett meglepő hasonlatosságot mutatnak egyes Mészöly-regények főszereplőivel. Egy-egy vonásuk Őze Bálint, a hosszútávfutóra, a létezési rekorderre, illetve Saulusra, a templomi nyomozóra, az azonosság fáradhatatlan hajszolójára emlékeztet. A Mészöly-regények és -esszék főalakjain különböző, de egyaránt fontos lenyomatokat hagyott a camus-i gondolkodás. Még az is magyar, illetve térségi sajátossága ezeknek az egzisztencialistaként bemutatott írónak – Vörösmartynak, Madáchnak, Csáthnak és a többieknek – hogy műveik végül, mindennek ellenére mégsem velejéig pesszimisták. Az utolsó pillanatban mégis a túlélés etikáját juttatják szóhoz. Éva végül mindig terhes lesz az utolsó színben. Ahogy Mészöly írja, a kis nemzetek nem engedhetik meg maguknak a végső konzekvenciák könyörtelen levonásának luxusát. (Mészöly, 1974, 442.)

A magyar irodalom másik vonulata Mészöly szerint az anekdotikus hagyomány, a szép mellébeszélés művészete. Ez, mint Mészöly több helyen kifejti, érthető megalkuvásból alakult ki. Ennek a hagyománynak az volt a szerepe, hogy tudjunk a nemzeti és egyéb tragédiáink árnyékában kedélyesen fecsegni is, felejtetni, szórakozni is. Ezt hol szeretettel és megértéssel, hol pedig kritikusan és szarkasztikusan fogalmazza meg Mészöly. Például így: „saját temetőnket lakályosítjuk.” (Mészöly, 1979, 474.)

(Hamis nemzettudat)

Mészöly a magyar irodalom általa egzisztencialistának bemutatott hagyományát is bírálta. Nem irodalmi esszéiben, hanem politikai-történelmi írásainak egyikében. „Mi remekművekből tanultuk meg a nemzethalált a tragikus fenség pátozával elképzelni.” (Mészöly, 1982, 28.) A *Himnusz* és a *Szózat* apokaliptikus hangnemének hagyományáról van szó. Mészöly a tapintatot félretéve meri bírálni a magyar nemzeti identitás eme szimbolikus alapítósövegeit. A nemzethalál elképzelését *hamis nemzettudatnak*, a nemzethalál műveit pedig *megemelt hazugságoknak* nevezi, miközben természetesen fenntartja a remekműveknek kijáró elismerést.

Az láthatjuk tehát, hogy a *Himnusz*t és áttételesen a magyar, mondjuk úgy, „ontológiai” irodalmi hagyomány nagyrészt – amelyet a hetvenes évek első felében Mészöly esszéiben felvázolt, most, 1982-ben politikailag (pontosabban a nemzettudat szempontjából, ami nem egészen ugyanaz) károsnak minősíti. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy nem szemléletváltásról, hanem csak a szemlélet összetettebbé válásáról van szó. Nem az történt ugyanis, hogy eddig kiválóan tartott műveket most rossznak vél, hanem arról, hogy az esztétikailag és filozófiai argumentáció alapján továbbra is csodált műveknek felismeri a nemzettudatra nézve hosszú távon kedvezőtlen hatásait.

Ez a szemléletmódosulás Mészöly íásaiban véleményem szerint Bibó István hatásának tudható be, akivel egyúttal visszaérkezünk Közép-Európa kérdéséhez is. Bibó szerint a nemzet megsemmisülésétől való félelem általános sajátossága a különböző térségbeli népek politikai imaginációjának. A Mészöly által legtöbbször hivatkozott Bibó-szöveg *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című (az utóbbi években már, úgy tűnik ritkábban emlegetett) alapmű. Ebben Bibó a lengyelekre, csehekre és magyarokra egyaránt jellemző *politikai hisztériának* nevezi a nemzeti keretek megszűnésétől való állandó retteget (Bibó, 1946, 93.).² Ez is egyike a közép-európai tömegpsziché tipikus betegségeinek, egyike a térség demokráciáit és demokratikus törekvéseit

1 Csáth ebben a névsorban kakukktójas, hiszen a nyolcvanas években még korántsem volt klasszikusnak tekinthető. Épp ekkor, és egyébként Mészöly közreműködésével zajlik újrafelfedezése, kései kanonizálása.

2 A *politikai hisztéria* fogalmát Az európai egyensúlyról s békéről c. tanulmányában definiálja Bibó. (Bibó, 1942-44.)

megfojtó politikai félelmeknek. S bár Bibó használja a politikai hisztéria kifejezést, Mészölyvel ellentétében hangsúlyozza, hogy ez a hisztéria sajnos nem alaptalan. A birodalmak közé szorult kelet-európai kisállamok többször is megtapasztalhatták államiságuk, területük, népességük teljes vagy részleges elvesztését, így a nemzeti nyelv, kultúra, emlékezet néha nacionalista, néha paranoid féltésének háttérében történelmi tapasztalatok húzódnak.

„E megrázkódtatások a *nemzetté alakulás* kínos és nehéz voltából származtak Közép- és Kelet-Európában. [...] az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában olyan magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: *a saját nemzeti és állami keret realitása*, a főváros, a gazdasági és politikai *összeszokottság*, az egységes társadalmi *elit* stb. stb. Nyugat- és Észak-Európában az ország politikai felemelkedése és lehanyatlása, nagyhatalmi szerepe vagy összezsugorodása, gyarmatbirodalmak szerzése vagy elvesztése maradhatott merő epizód, távoli kaland, szép vagy szomorú emlék, mindezeket azonban végeredményben alapvető megrázkódtatás nélkül el lehetett viselni, mert volt valami, amit nem lehetett elvenni, nem lehetett vitássá tenni. Ezzel szemben Kelet-Európában a nemzeti keret valami olyan dolog volt, amit *meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan félteni kellett*, nemcsak a meglévő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a *saját népesség egy részének a közönyétől* s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.” (Bibó, 2004, 94.)

Bibó talán megértőbb és jobban tekintetbe veszi a nemzetféltés történeti okait, mint Mészöly, ám éppúgy a közép-európai népek egyik társadalom-lélektani nyavalyájának tekinti, mint ahogy Mészöly a magyar nemzeti tudat torzulásának. Egyetértünk abban is, hogy a kollektív öntudat e torzulása további bajok forrása. Ezek a népek hajlamosak valamiféle negatív kiválasztottság-tudatba menekülve generációkon keresztül sorsüldözött népként, Európa védelmezőiként, a barbárság áldozataiként tekinteni önmagukra, s ez a sérelmes tudat állandó táplálója a nacionalizmusnak, a sérelmi politikának és általában rontja a politikai realitásérzéküket.

Mészöly nem az egyetlen, aki úgy látja, hogy a nemzeti irodalom (vagy az irodalom nemzeti ügyé válna, nemzetiként való felmagasztosodása és mindaz, ami ezzel jár) maga is hozzájárult a nemzettudat torzulásaihoz. Bojtár Endre például (Bibótól talán szintén nem egészen függetlenül) a közép-európai kis népek együttélését veszélyeztető, a „nemzet tudatalatti”-ját károsan befolyásoló, „önismeretét gátló”-nak tartja a nemzeti-romantikus történelmi regényeket Jókai munkásságával a központban.³ (Bojtár, 2008, 261.) Felmerül persze itt néhány kérdés, amelyeket érdemes volna alaposabban is körüljárni. Mégis, túl azon, hogy van-e egy nemzetnek tudata és tudatalattija, túl azon, hogy vajon számon kérhetőek-e a nacionalizmus káros következményei a nemzeteszmé hőskorának (ezüstkorának stb.) szépirodalmán, az efféle problémafelvetések véleményem szerint ideológiakritikai értékük és ritka hazai előfordulásuk miatt mégiscsak a legnagyobb becsben tartandóak.

A bevezetőben felvetett kérdéshez visszatérve: a térség dezideologizáló megformálásai leginkább csak kritikailag tudnak kapcsolódni a nemzeti nagyság ábrázolásában jeleskedő vagy a nemzeti nagyság bizonyosságként kanonizálódott művek és műfajok hagyományaihoz.

Mészöly nyolcvanas évekbeli politikai-történelmi esszéinek kulcsszava, a „nemzettudat” első ránézésre bizonyára gyanúsán ideologikus kifejezésnek tűnik. Olyan, mint a „nemzeti önazonosság”, a „sorskérdések”, a „magyar felelősségtudat” (Mészöly, 1987). Ezek a kifejezések a népi írók hol reformer, hol apokaliptikus szemléletű nemzetféltő beszédmódját idézik. A „nemzettudat” diszkurzusaival hagyományosan az a legfőbb probléma, hogy azt egységesnek feltételezik, hogy a szót normatív fogalomként használják, hogy a fogalom pusztá használata eleve a kollektivitás elsődlegességét sugallja, s gyakran együtt jár nemzetkarakterológiai hiedelmekkel. Mészölynél azonban a „nemzettudat” nem leplezett érték kategória, hanem társadalomlélektani jellegű fogalom, a nemzettudat jelzett hagyományos diszkurzusát pedig minduntalan bírálják a Mészöly-esszék. Ebben megintcsak Bibó-érintettség fedezhetünk fel. A politikai gondolkodóról szóló, *Félelem és demokratikus érzés* című Mészöly-esszé (Mészöly, 1980) a pszichológiai szempont és a történeti látásmód összekapcsolását üdvözli és Bibó gondolkodásának „terápiás” indíttatását méltatja. Bibó írásaiból számos társadalomlélektani jellegű megfigyelést átvessz, használ és továbbgondol Mészöly. A nemzettudat torzulásai alatt tehát a (háborús, totalitárius) tömegpszichózis, a feldolgozatlan történelmi traumákhoz kapcsolódó ismétlési kényszerek, a kollektív illúziók, a kisebbségekkel szemben táplált indulatok, a generációkon keresztül begyakorolt-konzervált félelmek értendők, köztük a már említett „közösségért való egzisztenciális félelem”-mel, ideértve „a nemzeti öndokumentáció” kultúráját. Bibó feltárja a nemzeti büszkeség fűtötte filológiai ügybuzgalom „félelemháttérét”, a nemzet történelmi nagyságának tudományos bizonyításának reflexeit.

3 Mészöly viszont nagyon nagyra értékeli Jókait, afféle nyelvi aranybányaként kezeli. Lásd pl. Jókai-jegyzeteit: Mészöly, 2007, 301-407.

(*Műltfeltárás mint terápia*)

Mészöly abban is eltávolodni látszik a nemzeti sorsfeltés hagyományos beszédmódjától, hogy nem az írók váteszi hivatásának tekinti a nemzettudat kérdéseinek megtárgyalását, hanem elsősorban történeti feladatnak. Mészöly szaktudományos munkáktól várja és fogadja el a múlt demitologizálását és demisztifikálását. Bibóban is, mint említettem, a nemzettudat „terapeutáját” tiszteli. Azt a gondolkodót, aki politikai mentalitások, hiedelmek és félelmek okozta torzulások kijózanítóan pontos körképének felállítása után is töretlenül hisz a traumatizált gondolkodás orvosolhatóságában. Nincs ezúttal tér arra, hogy bemutassuk Mészöly történelemelméleti tájékozódását és hogy utánajárjunk társadalomlélektani előfeltevéseinek.⁴ Érdekes viszont röviden kitérni a terápia kapcsán két Mészöly-tervre. Az egyik elképzelt vállalkozást „A közép-európai történelmi szereplők reflexológiájának” (vagy „történelmi lélektanának”, esetleg „patológiájának”) lehetne nevezni Mészöly megfogalmazása alapján. Ez egy kézikönyv lett volna, mely segítene volna kiértékelni a hajdani történelmi döntések mögött meghúzódó közép-európai vagy magyar reflexeket. „Történelmi zsákutcaink példatára”-nak is nevezhetnénk. Ennél komolyabb és távlatosabb – ám szintén megvalósulatlan – elképzelése volt, az „emlékezet megcsapolása” névvel ellátott projekt, amelyet ugyanebben az írásában vázolt fel. Egy „Régi Újság” névvel ellátott periodika közölné átlagemberek felkérésre írt és beküldött memoárjait. A vállalkozás archívumot hozna létre, a kollektív emlékezet tanulmányozásának bázisát (mely így a nemzettudat terápiajának szempontjából is hasznos volna). (Mészöly, 1983, 98-100.) Elég csak röviden utalni itt arra, hogy Mészöly tájékozott volt a nemzetközi történettudományi, történelemelméleti diszkurzusokban. Marc Blochot és az Annales-kört különösen nagyra tartotta, de kevesellte lélektani-társadalomlélektani érdeklődésüket. (Mészöly, 1983) Elképzelései és ötletei a mentalitástörténet, az emlékezetkutatások, az *oral history* archívumok kérdéseivel találkozhatnak. Utalhatnánk Paul Ricoeur kollektív emlékezetről és a történetírás terápiai funkciójáról szóló gondolatmenetére, amely több ponton érintkezik Mészöly (és Bibó) gondolatmenetével csak éppen Freud, Maurice Halbwachs és a francia történetírói hagyományok összefüggésében. (Ricoeur, 1999) A „nemzeti filológia” (azaz a humántudományok jelentős szerepvállalása a nemzet történelmi létének tudományos bizonyításában) a nemzetközi nacionalizmus-kutatások kitüntetett témája, újabban pedig a magyar irodalomtörténet-írásban is nagy hangsúlyt fektetnek erre a kérdésre.

Az emlékezés feladata, éthosza az az alapvonás, ami a legerősebb szállal köti össze a nyolcvanas évek történeti-politikai Mészöly-esszéit és az ezekkel nagyjából egy időben írt Közép-Európa-novellisztikát vagy „Pannon-prózákat”.⁵ Nem kizárt, hogy egy ennél alaposabb vizsgálat számos további közös pontot találna az esszéista Mészöly történelmi- és térségi reflexiói és a Mészöly-próza történelmi poétikája között. A bevezetőben utaltam már az egységesítő történelemszemlélet elutasítása és a fragmentált prózaformák közötti összefüggésre. Van azonban egy sajátos különbség is a mészölyi Közép-Európa kétfajta (teoretikus, illetve fikcionális) megformálása között. Egészen más ugyanis az időbelisége a szépprózában körvonalazódó és az esszéiben tárgyalt – nem kevésbé, csak éppen másképp virtuális – Közép-Európának. Míg az esszéiben a közép-európai önmegértés a jelen, illetve a közeljövő történelmi feladata, addig a Mészöly-prózában egy hajdanvolt, mesebeli („Volt egyszer egy...”), a jelentől mitikus távolságban lévő, de legalábbis egy történelmi korszakkal elválasztott múltban van. Közép-Európa valóban „térítő”. A Pannon-prózában az 1956 utáni Magyarország, azaz a megírás jelene alig-alig jelenik meg. Ez azért hangsúlyos hiány, mert a művekre egyébként az egymásra rétegzett történelmi világok közötti folyamatos közlekedés, átjárás a jellemző és nincs igazán szerkezeti vagy „műimmanens” magyarázat arra, hogy az idősíkok egyenrangúságából miért éppen az elbeszélés jelene nem részesül. Könnyen adódó, mégis túl egyszerű magyarázat volna, hogy a Mészöly-próza éppúgy nem áll szóba a hanyatló korról, mint ahogy Mészöly sem állt szóba Aczél Györggyel a miniszter többszöri diszkrét unszolása és üzengetése ellenére. (Mészöly 1991b; Révész 1997, 152.) Ez talán Ottlik Géza prózájáról némileg több joggal elmondható volna, de a Mészölyéről nem. Az ötvenes-hatvanas évek novellisztikájában és a *Pontos történetekben* a jelenkor Magyarországa és Erdélye jelenik meg. Az *Atléta halálában* az elbeszélés jelene a visszatekintés klasszikusan stabil időrétege. A *Filmben* is megmártad a jelen-múlt kettős visszatekintő időszerkezete, noha stabilitásról persze nem beszélhetünk ott, ahol az elbeszélő legfőbb törekvése a jelen pillanat rögzítése és a múlt értelmezése. Hozzátehetjük mindehhez, hogy számos jelentős Mészöly-mű olvasható kor-reflexióként (*Ablakmosó, Magasiskola, Jelentés öt égről* stb.) s ezen művek politikai-allegorizáló olvasását egyes szerzői kommentárok is támogatják, mint pl. az *Ablakmosóhoz* mellékelte jegyzet.

A jelen ábrázolásának hiánya mindezek helyett inkább azzal – a Mészöly-próza egészére jellemző sajátossággal – hozható összefüggésbe, hogy írásaiban a második világháború (és az azt követő néhány év) a jelen és a múltat elválasztó cezúraként jelenik meg. Ennek a tagolásnak nyilvánvaló a generációs-életrajzi háttere, de mindez semmit nem vesz el e cezúra múltértelmező-, történelemértelmező erejéből: a régi Magyarország, a Monarchia, a századforduló, a dzsentrivilág, a vármegye világa mind ott van ezen az elsüllyedt Atlantison, a jelen pedig a katasztrófa után visszamaradt törmelékhalma. (Lásd például a *Bolond utazás* c.

4 Bibó kapcsán azonban lásd Erős Ferenc kiváló tanulmányát. Erős, 1993.

5 Thomka Beáta már említett tanulmányában, (amelyben a közép-európai regényirodalom műfaj történeti feldolgozásának tervezetét vázolja) a Közép-Európa-regény műfaji sajátosságaként tárgyalja az emlékezés hangsúlyos szerepét. (Thomka, 1995, 31-32)

elbeszélést.) A Mészöly-próza történelmi időszerkezetének e sajátossága, vagyis a gyerekkori-családtörténeti és a történelmi múlt szakadékon túlisága, az elvileg saját múlt meglepő idegenszerűsége, formai integrálhatatlansága összefügghet azzal, hogy Mészöly prózáírásának évtizedeiben nem volt lehetőség a magyar vagy a közép-európai közötti múlt feldolgozására, megbeszélésére (hiszen ezért is lett hirtelen oly sokak, köztük Mészöly számára fontos Bibó és az ő diagnózisa). Az, hogy Mészölynél a traumatikus múlt értelmezésének nehézségei az elbeszélés formaproblémájaként adódnak, másfelől a holokausz irodalmának sajátosságaira emlékeztet.

A Mészöly-esszéekben ezzel szemben a közép-európai reflexió aktuális, közéleti, jelen- és jövőorientált. Az esszék ebben a tekintetben épp olyanok, mint amilyen a rendszerváltás előtti, Bibóra támaszkodó, kissé talán utópisztikus ellenzéki Közép-Európa diszkurzus egésze volt. „A Közép-Európa gondolat hívei, elsősorban jeles írók, Kundera, Havel, Milosz, Konrád és néhány történész, politológus a hangsúlyt arra helyezték, hogy Közép-Európa ugyan már nem létező politikai identitás, mégis mint hasonló szokások, hasonló mentalitás és reflexek által összekapcsolt kulturális közösség *ma is eleven eszmei és intellektuális realitás*.” (Hanák, 1997, 215. Kiemelés: Sz. D.) A Mészöly-próza mindennek ellenére véglegesen és visszahozhatatlanul elmúltként beszél el Közép-Európát. Véleményem szerint így is érthető Thomka Beáta meglátása, miszerint Mészöly Közép-Európája *esély és nosztalgia* egyszerre. (Thomka, 1995, 154-155.) Ha Közép-Európa nem is létezik a jelenben politikai realitásként, attól még Közép-Európa-irodalom létezhet, hiszen adott a feltárandó legendárium, az egyszerre idegen és saját kultúrhagyomány. Az alábbi idézet az egyik forrása azoknak az értelmezéseknek (pl. Grendel, 2002, 60.), amelyek afféle közép-európai mágikus realizmusnak tekintik a Pannon-prózát.

„Meggyőződésem, hogy ennek a többnyire tragikus, dinamikusan heroikus szövevénynek legalább annyira valóságos és általános érvényű mitológiája van és lehet, mint mondjuk a most bontakozó szellemi-művészi Dél-Amerikának. És ez a »mitológia« túlnő a mi közvetlen köznapi és történelmi határainkon. Egyre inkább úgy érzem, hogy csak úgy beszélhetünk és írhatunk magunkról hitelesen, ha egyúttal az egész térség világáról írunk és beszélünk – vagy legalábbis bevonjuk a látókörünkbe ezt a tágasabb, mégis nagyon egy-atmoszférájú világot. Magyarán – Kelet-Közép-Európát kellene megfogalmaznunk prózában.” (Mészöly, 1986, 591.)

Egy 1986-os esszében Mészöly a két magyar irodalmi hagyomány fentebb tárgyalt szembeállítását a magyar irodalomról a Közép-Európai irodalmakra is kiterjeszti. Az esszé címe *Esély és handicap az irodalomban – közép európai szemmel*. Azt vizsgálja, hogy milyen esélyük van bekerülni a világirodalomba a kulturálisan és nyelviileg izolált helyzetű irodalmaknak, köztük a közép-európaiaknak. Mészöly válaszában a térség disszidens íróira, Gombroviczra és Ionescora hivatkozik, és azt fogalmazza meg, hogy az „*écriture de l'existence*” írói esélyesebbek, míg a realitásokat festő prózaírók helyzete, ahogy Mészöly fogalmaz, „handicapes”. Példája itt Móricz, akinek németül megjelent Erdély-trilógiájáról azt mondta Thomas Mann, hogy nem igazán érti, bár érzi, hogy nagyszabású mű. Illyéstől pedig azt a bonmot-t idézi Mészöly, hogy a kis népek a maguk szórakozására írnak világirodalmat. Az anekdotikus hagyomány vs. egzisztencialista hagyomány szembeállítása itt áttételesen és tapintatosan jelenik meg, anélkül, hogy Móriczt anekdotikusnak nevezné.

Végezetül még egy megjegyzés. Mészöly Közép-Európát ugyan lezártult históriának, a közép-európai múlt történészi és írói feltárását azonban a jövő feladatának és lehetőségének tekintette. Amikor 1979-ben a „prózaforradulat” íróit, Mészöly bécsi közönség előtt bemutatta (Nádast, Esterházyt, Hajnóczyt, Lengyel Pétert, Bereményit), akkor újdonságukként emelte ki, „hogy új prózaíró nemzedékünk az eddiginél természetesebbnek és elkerülhetetlenebbnek érzi, hogy Közép-Kelet Európa sorsközösségében fogalmazza meg magát”. Mészöly, úgy tűnik, tőlük is várta a közép-európai legendárium és mitológia feltárását, újraírását. Ha ez így volt, akkor bizonyára nem kellett csalódnia bennük. E várakozása felől nem lehetünk bizonyosak, ám nyíltan kifejti abbéli bizodalomát, hogy művészetük közép-európaisága „a rokonalanság, a görcsös önvédelem történelmi traumájának terápiája is lehet.” (Mészöly, 1979, 475.)

Felhasznált irodalom

Bibó István

1946 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága In: uő: Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan. Corvina Kiadó, 2004, 77-123.

1942-1944 A német politikai hisztéria okai (Részlet Az európai egyensúlyról és békéről c. tanulmányból In: uő: Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan. Corvina Kiadó, 2004, 9-76.

Bojtár Endre

2008 „Hazát és népet álmodánk” Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban
Typotex, Budapest

Erős Ferenc

1993 Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről In Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása. tanulmányok Bibó István életművéről. Tanulmány Kiadó, Pécs, 248-255.

Grendel Lajos

2002 A tények mágiája. Mészöly Miklós időskori prózája. Kalligram, Pozsony.

Hanák Péter

1997 Ragaszkodás az utópiához, Liget, Budapest

Kelemen Zoltán

2006 „Az istenek technikája” (Az elbeszélés rituáléi Mészöly Miklós Közép-Európa-prójájában) In ItK, 2006/5, 539-557.

Márton László

2007 Mindent megragadni, mindent összesűriteni (Szolláth Dávid interjúja Mészöly Miklósról, a *Műhelynaplók* megjelenése kapcsán) In *Kalligram*, 2007/okt., 45-51.

Mészöly Miklós

1974 Madách – Beckett – Szisüphosz In Mészöly, 2007b, 443-446.

1979 Bevezető, egy irodalmi esthez In Mészöly, 2007b, 473-478.

1980 Félelem és demokratikus érzés In Mészöly, 1990, 59-79.

1982 Tudat és nemzettudat In Mészöly, 1990, 27-58.

1983 Egy jövőendő nemzettudat felé, In Mészöly, 1990, 81-100.

1986 Még nem jött föl a nap. In Mészöly, 2007b, 590-594.

1986b Esély és handicap az irodalomban – közép-európai szemmel In Mészöly, 2007b, 421-431.

1987 Egyetemes magyar felelősségtudat. In Mészöly, 1990, 107-114.

1990 A negyedik út, Életünk könyvek, Szombathely

1991 Az én Pannoniám, Babits Kiadó, Szekszárd

1991b Büntetlenül is pontosak lehetünk. (V. Bálint Éva beszélgetése Mészöly Miklóssal) In V. Bálint Éva: Rendiség a romokon. Vélekedések a rendszerváltásról, Pesti szalon Könyvkiadó, 1994, 150-159.

2007 Műhelynaplók, A szöveget gondozta sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Thomka Beáta és Nagy Boglárka) Kalligram, Pozsony

2007b A pille magánya, Jelenkor, Pécs, 2007.

Révész Sándor

1997 Aczél és korunk. Sík Kiadó, Budapest.

Ricœur, Paul

1999 Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit, In N. Kovács Tímea (szerk.) *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Kijarat, Budapest, 51-67.

Szűcs Jenő

1983 Vázlat Európa három történeti régiójáról [1979] Magvető, Budapest.

Thomka Beáta

1994 Közép-Európa mint regénytörténet, szellem és forma In *Literatura* 1994/1, 29-35.

1995 Mészöly Miklós, Kalligram, Budapest.